

OSMANLI HUKUK EĞİTİMİNDE HUKUKA GİRİŞ DERSİ VE DERS KİTAPLARI

*Introduction to Law Course and Textbooks in Ottoman Legal
Education*

Mehmet AYKANAT*

İbrahim ÜLKER**

Öz

Hukuk bilimi normatif yapısı, değişken ve esnek oluşu, doğrudan topluma yönelik olması ve toplumu değiştirme gücü ile diğer bilim dallarından ayrılır. Her bilim dalında olduğu gibi hukuk alanında da kendine özgü bir terminoloji vardır. Hukuk bilimi kendine özgü terimler, kavramlar daha da önemlisi bir metodoloji barındırır. Hukuk eğitimi, öğrenciye hukuk bilgisinin yanı sıra hukuk nosyonu kazandırmayı amaçlar. Bu nedenlerle hukuk eğitimine başlayan öğrencilere genel ve temel hukuk bilgisi, hukukun sistemi ve metodolojisini anlatmak üzere hukuka giriş dersleri verilmektedir.

Hukuka giriş dersi hukuk fakültelerinin ve hukuk dersine yer veren diğer fakültelerin müfredatlarında en çok yer alan derstir. En çok ders kitabına sahip

* Doç. Dr., Afyon Kocatepe Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı, mehmetaykanat@hotmail.com, ORCID: 0000-0003-0968-4165.

** Doç. Dr., Selçuk Üniversitesi Hukuk Fakültesi Hukuk Tarihi Anabilim Dalı, iulker@selcuk.edu.tr, ORCID: 0000-0001-5953-6772.

Makale Gönderim Tarihi/Received: 08.10.2024.

Makale Kabul Tarihi/Accepted: 23.12.2024.

Atıf/Citation: Aykanat, Mehmet ve İbrahim Ülker. "Osmanlı Hukuk Eğitiminde Hukuka Giriş Dersi ve Ders Kitapları." *ASBÜ Hukuk Fakültesi Dergisi* 6, no. 2 (2024): 1466-1498.

"Bu eser, Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License ile lisanslanmıştır. / This work is licensed under Creative Commons Attribution-NonCommercial 4.0 International License."

hukuk dersinin de hukuka giriş dersi olduğu söylenebilir. Çalışmamız Osmanlı hukuk eğitiminde hukuka giriş dersinin müfredatlardaki yerinin ve ilk ders kitaplarının değerlendirilmesine ilişkindir. Hukuka giriş dersinin yer aldığı okullar, bu okullarda okutulmak üzere hazırlanmış başlıca eserler, eserlerin yazarları ve içerikleri çalışmamızda anlatılmıştır. Farklı anabilim dallarına mensup araştırmacıların, farklı yöntemlerle yazdığı hukuka giriş eserlerinin Osmanlı hukukundaki görünümü genel hatlarıyla ortaya konulmuştur. Hukuk eğitimi veren okulların müfredatları taranmış, yayınlanmış ders kitapları tespit edilmiş, yazarların çalışma alanları ve kitapların içeriğinin hukuka giriş dersine uygunluğu değerlendirilmiştir. Çoğunlukla ders notlarına dayanan eserlerin çok kapsamlı olmadığı, yazarların alanlarına sapsanmadan konuları oluşturdukları, kitaplarda farklı yaklaşımların söz konusu olduğu ve birtakım eksikliklerin bulunduğu görülmüştür. Her bir hukuka giriş kitabı sayfa sayısı, kapsamı, konu dağılımı, konuların ele alınışı gibi yönlerden farklıdır. Çalışmamızın kapsamı dışında kalan hukuka giriş konularına ilişkin makale türü araştırmalar üzerine ayrıca çalışılması gereklidir.

Anahtar Kelimeler: Hukuka Giriş, Osmanlı Hukuk Eğitimi, Medhal-i İlm-i Hukuk, Hukuk Müfredatı, Hukuk Ders Kitapları.

Abstract

The science of law differs from other scientific disciplines through its normative structure, its variable and flexible nature, its direct focus on society, and its power to change society. Like every scientific field, law also has its own unique terminology. The science of law encompasses its own terms, concepts, and more importantly, a methodology. Legal education aims not only to provide students with legal knowledge but also to instill in them a legal mindset. For these reasons, introductory law courses are offered to students starting their legal education to explain the general and basic principles of law, the system of law, and its methodology.

Introduction to law is the most common course in the curricula of law faculties and other faculties that offer law courses. It can be said that the introduction to law is also the law course with the most textbooks. Our study is about the place of the introduction to law in the curricula of Ottoman legal education and the evaluation of the first textbooks. The schools that included an introduction to law in their

curricula, the main works prepared to be taught in these schools, the authors of these works and their contents are described in our study. The appearance of introduction to law works written by researchers from different departments with different methods in Ottoman law is presented in general terms. The curricula of law schools were scanned, the published textbooks were identified, and the authors' fields of study and the suitability of the content of the books to the introduction to law course were evaluated. It has been observed that the works, which are mostly based on lecture notes, are not very comprehensive, that the authors formulate the subjects without sticking to their fields, that there are different approaches in the books and that there are some deficiencies. Each introduction to law book is different in terms of the number of pages, scope, distribution of topics, and treatment of the subjects. Article-type research on introduction to law topics that are outside the scope of our study should be studied separately.

Keywords: Introduction to Law, Ottoman Legal Education, Introduction to Legal Science, Law Curriculum, Law Textbooks.

GİRİŞ

Hukuk bilimi, sosyal bilimler arasında belirli özelliklere sahip olması, kendine özgü yapısı ve nitelikleri ile önemli bir yere sahiptir. Hukuk normatif bir yapı barındıran, kural ve düzenlemeler içermesinin yanı sıra bizzat kural koyabilen bir bilim alanıdır. Toplumun değişen ihtiyaçlarına göre hukuk kuralları da değişebilir. Toplumla doğrudan ilişkili olduğu için toplumdan topluma değişir, hatta bir toplum için geçerli olan hukuk teorisi ve uygulaması başka bir toplum için geçerli ve uygun olmayabilir. Hukuk yerine göre toplumu takip eder, yerine göre toplumu dönüştürmeye çalışanların elinde bir araç olarak kullanılır. Toplumsal düzeni korumak için birey ve devlet arasındaki ilişkilerin yanı sıra bireyler arasındaki ilişkileri de düzenler. Hukukun en temel özelliklerinden biri de kurallara uyulmaması durumunda müeyyide yani yaptırım uygulayabilmesidir. Önemli özelliklerinden bazılarına yer verdiğimiz hukuk bilimi bu niteliklerinden dolayı özel bir eğitimle öğrenilebilir. Bu eğitimin sonunda yetişen hukukçudan sadece hukuki kavram ve kurumları öğrenmesi değil hukuk nosyonuna sahip olması da beklenir. Zira hukukçu matematik formüllerine sahip değildir. İçinde yaşadığı toplumu anlamalı ve kanun koyucunun amacına, adalete

ve hakkaniyete uygun olarak, her biri kendine özgü nitelikler taşıyan milyonlarca farklı probleme çözümler üretmelidir.

Hukuk bilimi kendine özgü terimler, kavramlar daha da önemlisi bir metodoloji barındırır. Bu nedenlerle hukuk eğitimine başlayan öğrencilere genel ve temel hukuk bilgisi, anlatmak üzere hukuka giriş dersleri verilmektedir. Hukuka giriş dersleri hukuk eğitiminin temel taşlarının döşendiği ilk aşamadır. Öğrenci bu derslerde edindiği bilgileri diğer dersleri ve hukuk mantığını anlamak için kullanır. Bu derslerde hukukun ne olduğu, toplumdaki işlevi ve temel kavramlar anlatılır. Öğrenciler bu derste hukukun kaynaklarını (yazılı kurallar, örf ve adet, doktrin, içtihat vb.) öğrenir ve bu kaynakların nasıl oluştuğu ve bir hukukçunun bu kaynakları nasıl kullanacağı konusunda bilgi sahibi olur. Hukuka giriş dersleri, öğrencilere hukuki bir olayı analiz etme, eleştirel düşünme ve mantıksal çıkarımlar yapma becerisi kazandırmaya çalışır. Hukuk öğrenimine sağlam bir temel oluşturmak ve ileriki dönemlerde görülecek derslere hazırlık yapmak adına hukuka giriş dersleri büyük bir önem taşır.

Hukuka giriş dersi hukuk fakültelerinin müfredatlarında birinci sınıfın zorunlu dersi olarak bulunmaktadır. Bilgi kaynakları yönünden oldukça zengin olan hukuka giriş alanı fakültelerde ayrı bir anabilim dalı olarak yapılandırılmamıştır. Bu sebeple dersi yürüten öğretim elemanları farklı anabilim dallarına mensup olmakta, derse ilişkin bir eser ortaya koyduklarında kendi ilgi alanlarına yoğunlaşabilmektedir. Hukuka giriş dersine ilişkin eserlerde başlıca üç yaklaşım ortaya çıktığı, içeriğin bu yaklaşımlara ve dersin yürütücüsüne göre farklılaştığı kabul edilmektedir.¹ Bu makale Osmanlı hukuk eğitiminde hukuka giriş eserlerini, içeriklerini ve ders yürütücülerini bu tartışmalar odağında incelemiştir.

Hukuk literatüründe hukuk başlangıcı, hukuka giriş, hukukun temel kavramları, temel hukuk bilgisi ve hukukun genel teorisi gibi başlıklar altında çok sayıda eser ortaya konulmuştur. Bir kısmı araştırmacılara hitap eden, ancak genellikle ders kitabı niteliğinde olan bu eserlerde hukuka giriş dersinin tarihine

¹ Ayrıntılı bilgi için bkz. Kemal Gözler, *Hukuka Giriş* (Bursa: Ekin Yayınları, 2018), 1–10. Mustafa Avcı, Mehmet Aykanat, ve İbrahim Ülker, *Hukuk Başlangıcı ve Metodolojisi* (Ankara: Adalet Yayınevi, 2023), 23–25.

değinilmemektedir. Konunun spesifik bir çalışmada ele alınmasının yararlı olacağı düşünülerek bu çalışmaya başlanmıştır.

Osmanlı dönemi hukuk eğitimi veren kurumlara ilişkin Düstur'da yer alan düzenlemeler, Osmanlı arşivindeki hukuki düzenlemeler, kararlar ve yazışmalar, İlmiye salnamesi ve devlet salnamelerinde yer alan bilgiler konuya ilişkin birincil kaynaklardır. Eğitim tarihi, Darülfünun tarihi, İstanbul Üniversitesi tarihi, özellikle hukuk mektebi ve mülkiye mektebi alanlarında yapılan çalışmalar ikincil olarak yararlandığımız kaynaklardır.

Osmanlı hukuk eğitiminde hukuka giriş konusu genel hatlarıyla incelenmemiş olsa da eserlere ilginin artmakta olduğu görülmektedir. Literatürde son dönemde yapılan iki transkripsiyon çalışması bulunmaktadır: Münif Paşa'nın *Medhal-i İlm-i Hukuk*² ve İbrahim Hakkı Paşa'nın *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*³ başlıklı kitapları yayımlanmıştır. Ayrıca eserlerdeki çeşitli alt başlıklar makalelere konu olmuştur. Ancak bu çalışmalar hukuka giriş dersine ve eserlerine ilişkin genel çalışmalar olmayıp, eserlerin içeriklerini ortaya koyan, yorumlayan çalışmalar niteliğindedir.

Bu çalışmada hukuka giriş dersinin Osmanlı hukuk eğitiminde müfredatlardaki yeri, konuya ilişkin ders kitaplarının yazarlarının ve içeriklerinin incelenmesi temel başlıklardır. Sırasıyla hukuka giriş dersinin Osmanlı terminolojisi, Osmanlı hukuk müfredatlarında hukuka giriş dersi, hukuka giriş kitapları ve yazarları, hukuka giriş kitaplarının içerikleri incelenmiştir.

I. HUKUKA GİRİŞ KAVRAMI VE OSMANLI TERMINOLOJİSİ

Hukuka giriş kavramı üzerinde uzlaşmış bir kavram değildir.⁴ Hukuk başlangıcı başlığını tercih edenler de oldukça fazladır. Cumhuriyet sonrasında 1940-1960 arasında hukuk başlangıcı başlığının daha çok tercih edildiği,

² Münif Paşa, *Medhal-i İlm-i Hukuk Türkenin İlk Hukuka Giriş Kitabı*, ed. & çev. Furkan Şahan (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023).

³ İbrahim Hakkı, *Hukuk İlmine Giriş Mukaddime-i İlm-i Hukuk*, çev. Ömer Can Baş ve Abdullah Özçelik (İstanbul: DBY Yayınları, 2021).

⁴ Kemal Gözler "Hukuka Giriş" başlığını tercih ettiği kitabında doğru kullanımın "Hukukun Genel Teorisi" olduğunu ve dersin adının bu şekilde değişmesi gerektiğini ileri sürmüştür. Gözler, *Hukuka Giriş*, 7-8.

1960'lardan itibaren hukuka giriş başlığının da kullanılmaya başladığı görülmektedir. Ağırlık kazanan bu iki başlığın dışında hukukun temel kavramları, genel hukuk bilgisi, temel hukuk bilgisi, temel hukuk dersleri gibi kullanımlar ortaya çıkmıştır.

Osmanlı hukuk terminolojisinde hukuka giriş başlığına karşılık olarak üç başlık kullanılmıştır. Münif Paşa, Hokoçyan, Ali Kemal Elbir ve Zeki tarafından "medhal-i ilm-i hukuk", Hüseyin Galib ve Lütü Fikri tarafından "mebadi-i ilm-i hukuk", İbrahim Hakkı, Mehmed Servet, Mehmed Tevfik ve Sadık (Beliğ) tarafından "mukaddime-i ilm-i hukuk" başlıkları tercih edilmiştir.

Arapça kökenli medhal kelimesinin anlamı sözlüklerde "dahil olacak, girecek yer, kapı, antre, başlangıç, giriş"⁵, "duhul olmak, içeri girmek, girecek yer"⁶, "duhul, girecek yer, kapı, ağız"⁷ şeklinde verilmiştir. Kelimenin İngilizce karşılığı olarak "an entry, inlet, participation, interest, influence, complicity"⁸ kelimeleri verilmiştir ki giriş dışında katılım, ilgi, etki, suç ortaklığı anlamları çıkmaktadır. Medhal-i ilm-i hukuk hem eserlerde hem müfredatlarda en çok tercih edilen kullanımdır.

Arapça mebde kelimesinin çoğulu olan mebadi sözlüklerde "evveler, başlangıçlar, prensipler, ilk unsurlar"⁹ tekili mebde "bir şeyin başladığı zaman"¹⁰, "başlama, başlangıç"¹¹ anlamlarıyla açıklanmıştır. Mebadi kelimesinin İngilizce karşılığı "sources, origins, beginnings"¹² şeklinde verilmiştir ki, kaynaklar, kökenler, başlangıçlar anlamlarına gelmektedir. Felsefe terimi olarak mebde, aklın, bilimlerin veya varlığın ilkesi şeklinde anlamlandırılmıştır.¹³ Bu kullanımda "mebde-i ilm-i hukuk" hukuk ilminin ilkeleri anlamına gelmektedir. Mekteb-i

⁵ Ferit Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat* (Ankara: Aydın Yayınevi, 1990), 714.

⁶ Muallim Naci, *Lugat-ı Naci* (İstanbul: Kırkor Faik, 1308), 739.

⁷ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki* (İstanbul: İkdâm Matbaası, 1317), 1314.

⁸ James William Redhouse, *Türkçe İngilizce Lugat Kitabı, Search* (Londra: Vayman Efendi Matbaası, 1890), 777.

⁹ Devellioğlu, *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat*, 706.

¹⁰ Muallim Naci, *Lugat-ı Naci*, 588.

¹¹ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, 1269.

¹² Redhouse, *Türkçe İngilizce Lugat Kitabı*, 759.

¹³ İlhan Kutluer, "Mebde," içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 210.

Mülkiye Nizamnamesinde esasiye kelimesi eklenerek Mebadi-i Esasiye-i İlm-i Hukuk şeklinde yazılmıştır. İncelediğimiz eserler arasında mebadi-i ilm-i hukuk başlığını taşıyan Hüseyin Galib ve Lütfi Fikri'ye ait eserler içerikleri yönünden diğer hukuka giriş eserlerinden ayrılmaktadır. Yazarların hazırladıkları içeriğe uygun olarak medhal ve mukaddime kavramları yerine ilkeler anlamı bulunan mebadi kavramını bilinçli olarak tercih etme ihtimalleri de akla gelmektedir.

Bir diğer Arapça kelime olan mukaddime sözlüklerde “*öne geçen, önde giden, başlangıç, giriş, önsöz*”¹⁴, “*geçici, kitabın evveline yazılan makale-i mahsusa, başlangıç*”¹⁵, “*maksada girişmezden evvel irad olunan söz, sebab-i telifi ve sair ifadatı mutazammın olarak yazılan bahs*”¹⁶ şeklinde açıklanmıştır. İngilizce karşılığı “*an introduction, a preface, a peroration*” şeklinde verilmiştir ki giriş, önsöz, nutuk gibi anlamlara gelmektedir.

Üçü de Arapça kökenli olan kelimelerden medhal kelimesinin giriş, mukaddime kelimesinin ise önsöz anlamlarının baskın olduğu görülmektedir. Mebadi kelimesi ise başlangıçlar, ilkeler, kaynaklar gibi anlamlarıyla daha kapsamlı ve derin anlamlı bir kelime olarak görünmektedir. Osmanlı literatüründeki kullanımda bir diğer dikkat çeken yön bütün eserlerde “ilm-i hukuk” tamlamasının kullanılmasıdır. Günümüzde “hukuk ilmi” tamlaması kullanılmadığı gibi “hukuk bilimi” tabiri de Vecdi Aral'ın 1960'lardan gelen ve 2021 yılında yedinci baskısını yapan çalışması¹⁷ dışında yaygın değildir.

II. OSMANLI HUKUK EĞİTİMİNDE HUKUKA GİRİŞ DERSİ

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrası dönemde hukuk eğitimi veren farklı kurumlar açıldığı, eğitim kurumu olmayan bazı kurumlarda hukuk eğitimi verildiği, farklı okulların müfredatlarında hukuk dersleri bulunduğu görülmektedir. Bu başlıkta hukuk eğitimi veya hukuk dersi veren kurumlardan

¹⁴ Devellioğlu, Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lûgat, 809.

¹⁵ Muallim Naci, *Lugat-ı Naci*, 820.

¹⁶ Şemseddin Sami, *Kamus-ı Türki*, 1392.

¹⁷ Vecdi Aral, *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine* (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021).

kısaca bahsedilmiş ve hukuka giriş dersinin müfredatta yer alıp almadığı üzerinde durulmuştur.

Osmanlı Devleti'nde Tanzimat sonrasında hukukçu yetiştiren iki okul ön plandadır. Mekteb-i Kudat şeriye mahkemelerine, Mekteb-i Hukuk nizamiye mahkemelerine hakim yetiştirmiştirlerdir. 1908 yılında Mekteb-i Kudat müfredatı Mekteb-i Hukuk'a yaklaşırsa da dava vekilliği yetkisi Mekteb-i Hukuk'a özgü bırakılmış, iki okul arasındaki fark kısmen korunmuştur.¹⁸ Önce hukuk mektepleri, sonra kudat mektepleri gelişim çizgisiyle ve müfredatlarıyla aktarılmış, son paragraflarda ise hukuk dersi veren diğer okullardan kısaca bahsedilmiştir.

Hukukçuların Tanzimat sonrası yapıya uyum sağlamaları için 1870 yılında Divan-ı Ahkam-ı Adliye Nezaretinde "Kavanin ve Nizam Dershanesi" açılmıştır. Dershane mektep olma iddiasından uzak ve kısa ömürlü bir kurum olmuştur.¹⁹ Yörük, dershanenin 1877-1878 yıllarına kadar öğretim verdiği düşüncesindedir.²⁰ Dershanede okutulacak dersler arasında bir hukuka giriş dersi yer almamıştır. Dershanenin açılışından sonra Takvim-i Vekayi'de yayımlanan "Ulum ve Fünun: İlm-i Hukuk" başlıklı yazıların dershanenin ders notu olması

¹⁸ Jun Akiba, "Muallimhane-i Nüvvab'dan Mekteb-i Kudat'a Osmanlı Kadı Okulunun Yarım Yüzyıllık Serüveni," içinde *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a XIX. Yüzyıl*, ed. Ahmet Hamdi Furat (Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021), 19. Kemal Yıldız ve Ferda Esengün Hasekioglu, "Muallimhane-i Nüvvab'dan Medresetü'l-Kudat'a Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Okullar," *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, no. 34, (2019): 411.

¹⁹ Cemil Bilsel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi* (İstanbul: Kenan Matbaası, 1943), 57-58. Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Darülfünun-ı Sultani," *Bellekten* 57, no. 218 (1993): 205. Ahmet Cihan, *Osmanlı'da Eğitim* (İstanbul: 3F Yayınevi, 2007), 90. Fethi Gedikli, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ne Zaman Kuruldu," *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 69, no. 1-2 (2011): 91-104. Ramazan Arıtürk, "Tarihte Hukuk Eğitimi," *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 5, no. 8 (2020): 71.

²⁰ Yörük bu düşüncesini bir öğrencinin 1873 yılında dershaneye girmesine ve dört yıl eğitim görmesine dair bir belge ile 1878 yılına ait dershanenin tahsisat yetersizliği sebebiyle kapatıldığına ilişkin belgeye dayandırmıştır. Ali Adem Yörük, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)," Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi, (İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2008), 158.

muhtemel görülmüştür.²¹ Bu yazılarda hukuka giriş dersinin içeriği ile ortak kısımlar bulunmaktadır.

1863-65, 1870-73 yıllarında iki kez Darülfünun kurma teşebbüsü olmuştur. 1869 Maarif Nizamnamesine göre Darülfünun'un bölümlerinden biri hukuk bölümüdür.²² Birinci sınıf ders programında ilm-i hukuk dersi vardır ve hocası Ahmed Kamil Efendi görünmektedir.²³ Galatasaray Mekteb-i Sultanisi Müdürü Sava Paşa'dan yeni bir darülfünun kurulması istenmiş, Mekteb-i Sultani temelleri üzerine kurulan okula Darülfünun-ı Sultani denilmiştir. Hukuk, Fen ve Edebiyat bölümlerinden oluşan okulda 1874-1875 yılında eğitime başlanmıştır.²⁴ 1876 tarihli Hukuk Mektebi Nizamnamesinin sonunda, okutulacak dersler bir cetvel halinde verilmiştir. Dersler arasında hukuka giriş niteliğinde bir ders yoktur.²⁵ Ancak 1296 (1879) ve 1297 (1880) yılları Devlet Salnamelerine göre Hukuk Mektebi'nde mukaddemat-ı ilm-i hukuk dersi Mösyö Karo tarafından yürütülmüştür.²⁶ 1879-1880 yılında ilk mezunlarını veren okulun, 1880-1881 yılı sonrası faaliyetleri hakkında bilgi yoktur.²⁷

1878 yılında çıkarılan nizamname ile Adliye Nezareti bahçesinde yeni bir hukuk mektebi kurulmuş, 1880 yılında eğitime başlanmıştır. Padişahın

²¹ Yörük, Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900), 20.

²² Ekmeleddin İhsanoğlu, "Darülfünun," içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 1993, 522.

²³ Takvim-i Vekayi, 2 Şubat 1870, Sayı 1184.

²⁴ İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Darülfünun-ı Sultani," 203-4. Yörük, "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)". Gedikli, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ne Zaman Kuruldu".

²⁵ Cetvelde yer alan ve hukuk başlangıcına yakın olabilecek "Hukuk-ı umumiye" başlıklı dersin diğer milletlerin hukuk seviyelerini özetleyen bir ders olduğu parantez içinde aktarılmıştır. Düstur, 1/3, Ve Küşad Olunmuş Olan Hukuk Mektebinin Nizamat-ı Dahiliyesidir, 1876, 442. Nizamnamenin transkripsiyonu İhsanoğlu tarafından makale eki olarak yayımlanmıştır. İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Darülfünun-ı Sultani," 235-38.

²⁶ Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, "Darü'l Muallimin," 1296, 72. Salname-i Devlet-i Aliye-i Osmaniye, "Mekatib," 1297, 400.

²⁷ İhsanoğlu, "Darülfünun Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Darülfünun-ı Sultani," 201-4. Adnan Şişman, "Galatasaray Mekteb-i Sultanisi," içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 1996), 325.

himayesine alması sebebiyle okul Mekteb-i Hukuk-ı Şahane olarak anılmıştır. 1881 yılında Darülfünun-ı Sultani Hukuk Mektebi, Adliye Nezareti'nde kurulan hukuk mektebine aktarılmıştır.²⁸ Mekteb-i Hukuk'a ait 1880 yılındaki ders cetvelinde "Medhal-i İlm-i Hukuk ve Hukuk-ı Tabiiye" dersi 1 saat olarak yer almıştır.²⁹ 1883 yılına ait ders programında medhal-i ilm-i hukuk dersi yer almış, dersin muallimi Münif Paşa gösterilmiştir.³⁰ Maarif Nazırı Münif Paşa tarafından yürütülen ders on yıl onun adıyla anılmıştır. Sonraki yılların ders cetvellerinde de Medhal-i İlm-i Hukuk dersinin karşısında Münif Paşa ismi yer almıştır.³¹ 1891 yılında nizamnamede yer alan derslerle okutulan dersler arasında fark olduğu gerekçesiyle ders programı değiştirilmiştir. Hukuka giriş dersi nizamnamede olmamasına rağmen Osmanlı kanunlarına faydalı olacak şekilde öğretilmek kaydıyla programda bırakılmıştır. Ancak bir yıl sonra müdür Kazım Efendi'nin talebi üzerine hukuka giriş dersi geçici olarak kaldırılmıştır.³² 1896 yılında dersin Mahmud Esad Efendi tarafından verilmesi önerilmiştir. Ancak bu önerinin hayata geçmediği düşünülmektedir.³³

1900 yılında Türk üniversitelerinin temeli olan Darülfünun-ı Şahane kurulmuştur. Başlangıçta hukuk mektebi resmi olarak bağlanmasa da bu üniversitenin bir fakültesi sayılmıştır.³⁴ Bu dönemde İbrahim Hakkı Bey, devletler ve idare hukukuna giriş mahiyetinde "Mukaddime-i İlm-i Hukuk" anlatmaya başlamış ve notlarını risale şeklinde yazmıştır.³⁵ Hukuka giriş dersinin

²⁸ Gedikli, "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ne Zaman Kuruldu".

²⁹ BOA, Y.MTV, 3/69, 02.05.1297 (1880).

³⁰ BOA, MF.MKT, 79/58, 18.04.1300 (1883).

³¹ Yörük, Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900), 71 vd.

³² BOA, Y.A.RES, 60/18, 02.02.1310 (1892). BOA, BEO, 60/4446, 07.02.1310 (1892). Bilsel, *İstanbul Üniversitesi Tarihi*, 65. Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, 83-86.

³³ Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, 92. İbrahim Hakkı Bey'in Mukaddime-i İlm-i Hukuk adlı eseri 1319 (1902) yılında basılmıştır.

³⁴ Mekteb-i Hukuk'un resmi olarak Darülfünun-ı Şahaneye bağlanması Meşrutiyet sonrası 1909 yılında gerçekleşmiştir. İhsanoğlu, "Darülfünun," 524.

³⁵ Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, 92.

“Mukaddime-i İlm-i Hukuk” adıyla 1903 yılında tekrar programa girdiği ve dersin Tefvik Bey tarafından yürütüldüğü görülmektedir.³⁶

Mekteb-i Hukuk hocalarından Musa Kazım Efendi 1906 yılında hazırladığı raporunda mukaddime-i ilm-i hukuk dersinin içeriğinden bahsetmiş ve çok etkili bir ders olmadığını söylemiştir.³⁷ Öncesinde de hukuka giriş derslerinin ya bir saat olarak programlarda yer aldığı veya başka bir dersin yanına iliştilendiği görülmektedir. Ders programından çıkarıldığı yıllar da göz önüne alınınca, derse yeterince önem verilmediği ve kolaylıkla vazgeçilen bir ders olarak görüldüğü söylenebilir. Cemil Bilsel 1910 yılının sonlarında yayınlandığı tahmin edilen yazısında programı değerlendirmiş hukuka giriş dersinden bahsetmemiştir.³⁸ 1907 yılında Bağdat, Konya ve Selanik hukuk mektepleri açılmıştır. Bu okullarda hukuka giriş dersleri müfredatlarda yer almıştır.³⁹

1855 yılında naib yetiştirmek için Muallimhane-i Nüvvab açılmış, 1885 yılında adı Mekteb-i Nüvvab olarak değiştirilmiştir. 1908 yılından sonra Mekteb-i Kudat, 1909'dan itibaren Medresetü'l Kudat adları kullanılmıştır. Medresetü'l Kudat 1924 yılında kapatılmıştır.⁴⁰ Muallimhane-i Nüvvab'ın müfredatı oldukça dar tutulmuş ve fıkıh, ferâiz, sakk-ı şer'i ve hüsn-i hat dışında ders okutulmamıştır. Bu derslere

³⁶ Salname-i Nezaret-i Maarif-i Umumiyye, 1321, “Mekteb-i Hukuk-ı Şahane,” 93-94.

³⁷ BOA, Y.PRK.MF, 5/24, 10.08.1325 (1907).

³⁸ Rıdvan Abdurrahman Demirtaş, “Cemil Bilsel'in Kaleminden Mekteb-i Hukuk'a ve Programlarına Bir Nazar,” *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, no. 23 (2017): 81-88.

³⁹ Dersaadet ve taşrada bulunan mekteplerin aynı programı uygulayacağına dair belge için bkz. BOA, Y.PRK.MF, 2/82, 29.12.1310 (1893). Örneğin Konya Hukuk Mektebi müfredatında “Mukaddime-i İlm-i Hukuk” dersi yer almış, müdür Emrullah Bey tarafından yürütülmüştür. Mehmet Önder, *Konya Maarif Tarihi* (Konya: Ülkü Basımevi, 1952), 63-64. Ekrem Buğra Ekinci, “Konya Hukuk Mektebi ve Osmanlılarda Hukuk Öğrenimi,” *Tarih ve Medeniyet*, no. 58 (1999): 50-52.

⁴⁰ Osman Nuri Ergin, *Maarif Tarihi*, y.y., 1/157. Mehmet İpşirli, “Medresetü'l-Kudat,” içinde *TDV İslam Ansiklopedisi* (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 343. Diren Çakılcı, “Bir Hukuk Mektebi: Medresetü'l-Kudat,” *Mediterranean Journal of Humanities* 3, no. 1 (2013): 90 vd. Akiba, “Muallimhane-i Nüvvab'dan Mekteb-i Kudat'a Osmanlı Kadı Okulunun Yarım Yüzyıllık Serüveni,” 14-17. Hakan Oğuz Yurtdakal ve Salih Korkmaz, “Tanzimat Dönemi Hukuk Eğitimi'nde Muallimhane-i Nüvvab Okulları Üzerine Bir İnceleme,” *Uluslararası Türkoloji Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi* 8, no. 1 (2023): 24-25.

1874 yılında Mecelle ilave edilmiştir.⁴¹ Mekteb-i Nüvvab'da isim değişikliği dışında köklü değişiklikler yapılmamıştır.⁴² 1908 yılına kadar hukuka giriş niteliğinde bir ders bu okulların müfredatında yer almamıştır.

1908 yılında Mekteb-i Kudat müfredatının Mekteb-i Hukuk'a yaklaştırılmasıyla hukuka giriş niteliğinde bir ders müfredatta yer almıştır. 1908 tarihli Mekteb-i Kudat Nizamnamesinde okutulacak dersler düzenlenmiş, hukuka giriş dersi müfredatta yer almamıştır (dördüncü bölüm).⁴³ İlmiye Salnamesi ve Takvim-i Vekayi "Medhal-i hukuk" dersine yer vermiş, dersin muallimi olarak Abdullah Efendi gösterilmiştir.⁴⁴ 3 Ocak 1914'te çıkarılan Medresetü'l Kudat Nizamnamesinde düzenlenen müfredatta hukuka giriş dersi yoktur.⁴⁵ Ancak İlmiye Salnamesine⁴⁶ göre "medhal-i ilm-i hukuk" dersi 1. sınıf programında 1 saat olarak görünmektedir. İpşirli de mektebin müfredatında derse yer vermiştir.⁴⁷ 1905 yılında yeniden düzenlenen Talimat-ı Dahiliye'de "medhal-i hukuk" dersler arasında bulunmaktadır.⁴⁸

Günümüzde olduğu gibi hukuk mekteplerinin dışında farklı mekteplerde ve medreselerde hukuka giriş niteliğinde dersler müfredatta bulunmuştur. Örneğin Tanzimat sonrası medreselerin 12 yıl olarak düzenlenen eğitim süresinin son dört yılı kısm-ı ali olarak adlandırılmış ve 2, 3 ve 4. sınıf müfredatında "hukuk ve kavanin" dersi yer almıştır. 1915 yılında yeniden düzenlenen medreselerin iptida-i hariç ve iptida-i dahilin farklı sınıflarında "malumat-ı medeniye ve hukukiye"

⁴¹ Akiba, "Muallimhane-i Nüvvab'dan Mekteb-i Kuzat'a Osmanlı Kadı Okulunun Yarım Yüzyıllık Serüveni".

⁴² Ergin, *Maarif Tarihi*, 1/159. Çakılcı, "Bir Hukuk Mektebi: Medresetü'l-Kuzat," 91-92.

⁴³ BOA, ŞD, 225/13, 14.10.1327 (1909).

⁴⁴ A. Nezh Galitekin, ed., *İlmiyye Salnamesi* (İstanbul: İşaret Yayınları, 1998), 189. Takvim-i Vekayi, 31 Ekim 1909, Sayı 367, 6.

⁴⁵ Nizamname metni için bkz. Galitekin, *İlmiyye Salnamesi*, 562-66. Düstur, 2/6, Medresetü'l Kudat Nizamnamesi, 03.01.1914, 146.

⁴⁶ Galitekin, *İlmiyye Salnamesi*, 577. Ergin, *Maarif Tarihi*, 1-159.

⁴⁷ İpşirli, "Medresetü'l-Kudat," 344.

⁴⁸ Medresetü'l Kudat Talimat-ı Dahiliyesi m. 26. Düzenleme için bkz. Galitekin, *İlmiyye Salnamesi*, 574.

dersi bulunmuştur.⁴⁹ Hukuk mektepleri dışında hukuka giriş dersi bakımından öne çıkan okul Mekteb-i Mülkiye'dir. İncelediğimiz eserlerden bazılarının yazarlarının Mekteb-i Mülkiye mezunu veya hocası olduğu görülmektedir. 1858 yılında kurulan Mekteb-i Mülkiye programına 1867 yılında hukuka giriş dersi eklenmiştir.⁵⁰ 1908 öncesi bir süre kaldırıldığı anlaşılan Mebadi-i İlm-i Hukuk dersi, 1908 yılına ait ders programında⁵¹ 1. sınıf dersi olarak yer almıştır. 1918 yılı programında⁵² ders "Medhal-i Hukuk" adıyla programa konulmuştur.

III. OSMANLI HUKUK LİTERATÜRÜNDE BAŞLICA HUKUKA GİRİŞ ESERLERİNİN YAZARLARI VE İÇERİKLERİ

Osmanlı hukukunda yazılan hukuka giriş eserleri günümüzde olduğu gibi genellikle dersi verenler tarafından kaleme alınmışlardır. Ders notlarının kitap haline getirilmesi girişimi ilk kez Mekteb-i Hukuk mezunu Sabit Efendi tarafından "Medrese-i Hukuk" adlı fasiküllerle yapılmıştır.⁵³ Ders notları üzerinden benzer bir seri yayın girişimi "Ravza-i Hukuk" adlı teşebbüstür.⁵⁴ Derslerin başlangıçta notlar üzerinden yürütüldüğü, öğrenciler tarafından temize çekilen veya ders muallimlerinin düzenlediği notların kitaplaştırıldığı anlaşılmaktadır.

Hukuka giriş eserlerinden ilki 1299/1882 yılında P. Namur'un eserinden istifade ederek Münif Paşa tarafından hazırlanmış "Medhal-i İlm-i Hukuk" adlı kitaptır. Tespit ettiğimiz kronolojik sıraya göre Hüseyin Galib'in 1307/1890 yılında "Mebadi-i İlm-i Hukuk", Hokoçyan'ın 1310/1893 yılında "Medhal-i İlm-i Hukuk", Mehmed Tevfik'in tahminen 1900 yılında "Mukaddime-i İlm-i Hukuk", İbrahim Hakkı'nın 1319/1902 yılında "Mukaddime-i İlm-i Hukuk", Mehmed Servet'in

⁴⁹ Ergin, *Maarif Tarihi*, 127–30.

⁵⁰ Ali Akyıldız, "Mekteb-i Mülkiyye," içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2019), 238–39.

⁵¹ BOA, MF.MKT, 1081/21, 15.10.1326 (1908). Ali Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler* (Ankara: Mars Matbaası, 1968), 1/17.

⁵² BOA, DH.İ.UM, 5/1, 30.09.1336 (1918).

⁵³ Ali Adem Yörük, "Hukukun Cümle Kapısı: İlk Hukuka Giriş Kitabımızın Hikayesi," içinde *Medhal-i İlm-i Hukuk Türkenin İlk Hukuka Giriş Kitabı* (İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023), 28.

⁵⁴ Ahmet Yaman ve Bahaddin Karakuş, "Osmanlı'nın Son Döneminde Bir Hukuk Mecrası: Ravza-i Hukuk," *İstanbul Hukuk Mecmuası* 79, no. 3 (2021): 1009.

1320/1903 yılında “Mukaddime-i İlm-i Hukuk”, Ali Kemal (Elbir)’in 1324/1908 yılında “Medhal-i İlm-i Hukuk”, Sadık (Beliğ)’in 1325 yılında “Mukaddime-i İlm-i Hukuk”, Lütfi Fikri’nin 1327/1911 yılında “Mebadi-i İlm-i Hukuk”, Zeki’nin tespit edilemeyen bir tarihte “Medhal-i İlm-i Hukuk” başlıklı eserleri yayınlanmıştır. Bu eserler dışında değerlendirmeye alınmayan genellikle daha az sayfadan oluşan farklı hukuka giriş ders notları bulunmaktadır.

A. Osmanlı Hukuk Literatüründe Hukuka Giriş Eserlerinin Yazarları

Hukuka giriş eserlerinin yazarlarına baktığımızda dört devletler hukuku, iki ceza hukuku, birer hukuk felsefesi, medeni hukuk ve ticaret hukuku hocasının bu alanda ortaya konulan başlıca eserlerin yazarları olduğu görülmektedir. Hukuk mekteplerinde çok sayıda gayrimüslim hoca ve öğrenci bulunmasına karşın ele aldığımız on bir yazardan sadece biri gayrimüslimdir. Bir diğer açıdan yazarların bürokrat kökenli olmaları dikkat çekmektedir. Yazarlar sadrazam, nazır, mebus, başşehbender, kadı, noter, dava vekili gibi farklı görev ve meslekleri yapmışlardır. Hüseyin Galib dışındaki yazarlar hukuk veya mülkiye mekteplerinde ders vermişlerdir.

İlk hukuka giriş kitabının yazarı olan Mehmed Tahir **Münif Paşa** (1830-1910) Antepli ulema bir ailedendir. Mısır ve Şam’da medrese eğitimi almış, Berlin’de üniversite eğitimini tamamlamıştır. Maarif nazırlığı, ticaret nazırlığı, Tahran elçiliği gibi görevler yapmıştır. Fransızca, İngilizce, Almanca ve Rumca dillerini çok iyi derecede öğrenmiştir. Mekteb-i Hukuk’ta hukuk felsefesi ve hukuka giriş⁵⁵ dersleri vermiştir. Çeşitli dergilerde yazılar yazmıştır. Eserlerinden bazıları Medhal-i İlm-i Hukuk, Hikmet-i Hukuk, Telhis-i Hikmet-i Hukuk ve İlm-i Servet şeklindedir.⁵⁶

⁵⁵ Münif Paşa’nın medhal-i ilm-i hukuk muallimi olarak yer aldığı belge için bkz. BOA, MF.MKT, 79/58, 18.04.1300 (1883).

⁵⁶ Mehmet Zeki Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli* (Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008), 12/133-137. Bursalı Mehmet Tahir, *Osmanlı Müellifleri* (İstanbul: Meral Yayınevi, 1972), 2/240. Ali Fuat, “Münif Paşa,” *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* 1, no. 4 (1930): 2, 6. Recep Duran, “Mehmet Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi,” *Erdem* 2, no. 6 (1986): 803–6. İsmail Doğan, “Münif Mehmed Paşa,” içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 2006, 9–12. Yörük, *Mekteb-i Hukuk’un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-*

Hüseyin Galib, matbaacı Boşnak Muharrem Efendi'nin oğludur. 1864 yılında İstanbul'da doğmuştur. Fatih Medresesi'ni ve hukuk mektebini bitirmiştir. Çeşitli mahkemelerde kadı ve Şehremaneti hukuk müşaviri olarak görevler yapmıştır. Mebadi-i İlm-i Hukuk kitabının önsözünde kendisini Mekteb-i Hukuk'tan mezun, Tekfur Dağı ceza riyasetinden istifa etmiş ve kitabı yazdığında dava vekili olarak görev yaptığını ifade etmiştir.⁵⁷ Kamus-ı Hukuk,⁵⁸ Nazariyat-ı Kanun-ı Ceza, Mukarrerat-ı Mühimme, Mebadi-i İlm-i Hukuk, Müddeiumumi ve Muavinleri adlı eserleri vardır.⁵⁹

Hokoçyan ismi bir kütüphane kataloğunda "Hukucyan", birkaç araştırmada ise "Hokoçyan", "Hakoçyan" veya "Hukukçıyan"⁶⁰ şeklinde yazılmıştır. Hukuka giriş kitabının kapağında yazılan ismin okunuşu Hakoçyan olmalıdır. Ancak arşivde kitapta olmayan vav harfi ilavesiyle Hokoçyan şeklinde yazılmıştır.⁶¹ Kırmızı, Paris ve Brüksel hukuk mekteplerinde okuduğundan ve Brüksel hukuk mektebinde doktora yaptığından Viçen Hokoçyan (d.1850) adıyla bahsetmiştir.⁶² Doğum tarihi, ders verdiği ve kitabının yayınlandığı yıllar muallim Hokoçyan ile uyumludur. Hokoçyan Efendi Mekteb-i Mülkiye'de hukuka giriş derslerine

1900), 106. F. Samime İnceoğlu, "Münif Paşa: İntişar-ı Ulum u Maarife Adanmış Bir Ömür," *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6, no. 12 (2008): 631–32. Münif Paşa hakkında yapılan çalışmalar için bkz. Münif Paşa, *Medhal-i İlm-i Hukuk Türkçenin İlk Hukuka Giriş Kitabı*, 399–402.

⁵⁷ Hüseyin Galib, *Mebadi-i İlm-i Hukuk* (İstanbul: İkdam Matbaası, 1312), 11.

⁵⁸ Eser hakkında değerlendirme ve karşılaştırmalar için bkz. Ali Adem Yörük, "İlk Hukuk Lügatlerimiz (1870-1928)," *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, no. 2 (2006): 114–17. Türzkade Hafız Mehmed Ziyaeddin, *Osmanlı Hukuk Sözlüğü: Mükemmel İstılâhât-ı Kavânin Yâhut Mâlûmât-ı Kanûniye Hüllâsası*, ed. Fethi Gedikli ve İbrahim Enes Onat (İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2017), 12–18.

⁵⁹ Nail Tan, "19. Yüzyılda İstanbul'da Osmanlı Devlet ve Kültür Hayatında Önemli Hizmetleri Görülen Bazı Bosna Hersekliiler," *BAL-TAM Türklük Bilgisi*, no. 23 (2015): 127.

⁶⁰ Yaşar Karayalçın ve Ahmet Mumcu, *Türk Hukuk Bibliyografyası 1727-1928* (Ankara: Ankara Üniversitesi Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, 1972), 204.

⁶¹ BOA, Y.PRK.MF, 1/17, 29.02.1299 (1882).

⁶² Abdulhamit Kırmızı, "European Educational Backgrounds of Armenian Officials in the Ottoman Empire," içinde *Middle Eastern Christians and Europe: Diasporas - Relations - Entangled Histories* (Wien: Lit, 2018), 70–74.

girmiştir. Medeni hukuk derslerine de girdiği aktarılmıştır.⁶³ Usul-i Muhakemat-ı Hukukiye kitabı vardır.⁶⁴

Mehmed Tevfik Bey (1860-1926) mabeynci olarak tanınmıştır.⁶⁵ Mekteb-i Hukuk'un üçüncü dönem mezunlarından. Dışişleri ile ilgili kamu görevlerinde çalışmıştır. Devletler hukuku ve hukuka giriş dersleri vermiştir.⁶⁶ Adli yazışma ve yargılama konularında makaleleri vardır.⁶⁷

İbrahim Hakkı Paşa (1862-1918) sadrazam olmasından dolayı hakkında çok geniş bilgi bulmak mümkündür. Mekteb-i Mülkiye'den 1882 yılında mezun olmuştur. Hukuk ve Ticaret mekteplerinde ve Mekteb-i Mülkiye'de idare hukuku, devletler hukuku ve ticaret hukuku dersleri vermiştir. Devletler hukuku alanında uzmanlaşmış, uluslararası komisyonlarda temsilci olarak bulunmuştur. Maarif ve Dahiliye nazırlıklarını yürütmüştür. 28 Aralık 1909'da atandığı sadrazamlık görevini 29 Eylül 1911'e kadar sürdürmüştür. Sonraki yıllarda Berlin sefirliği ve Meclis-i Ayan üyeliği yapmış, 1918 yılında vefat etmiştir. Medhal-i Hukuk-ı Beyneddüvel, Tarih-i Hukuk-ı Beyneddüvel, Hukuk-ı İdare, Usul-i Maliye, Hukuk-ı Düvel gibi hukuk eserleri ortaya koymuştur.⁶⁸

⁶³ Abidin Nesimi, babasının Mekteb-i Mülkiye'de medeni hukuk dersine Hokoçyan Efendi'nin girdiğinden bahsetmiştir. Abidin Nesimi, *Yılların İçinden* (İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977), 25.

⁶⁴ Karayalçın ve Mumcu, *Türk Hukuk Bibliyografyası 1727-1928*, 204. Yıldız Devci Bozkuş, XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entelektüeller (Ankara: Nobel Yayınevi, 2020), 338.

⁶⁵ Aynı isimli diğer Osmanlı devlet adamları Mehmed Tevfik (Biren) (1867-1956), Mehmed Tevfik Paşa (1853-1892), Mehmed Tevfik Paşa (1834-1917) ile karıştırılmaması gerekir.

⁶⁶ Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, 3/37. Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, 121.

⁶⁷ Karayalçın ve Mumcu, *Türk Hukuk Bibliyografyası 1727-1928*, 7, 16, 193.

⁶⁸ Pakalın, *Sicill-i Osmani Zeyli*, 7/136-147. İbrahim Alaettin Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi* (Yedigün Neşriyatı, 1946), 162. Zekeriya Kurşun, "İbrahim Hakkı Paşa," içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. (İstanbul: TDV Yayınları, 2000). Yörük, *Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)*, 110. Muharrem Dördüncü, "Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Avrupa Seyahati," *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17, no. 1 (2015): 79-97.

Mehmed Servet 1873 yılında doğmuştur. Mekteb-i Hukuk'tan aliyyülala derecesiyle mezun olmuş, çeşitli mahkemelerde üyelik,⁶⁹ istinaf savcılığı, noterlik gibi görevler yapmıştır. Hukuka giriş ve ceza hukuku dersleri vermiştir.⁷⁰ Jüri hakkında⁷¹ ve işin tarifi⁷² konulu makaleleri vardır.

Ali Kemal (Elbir) Mekteb-i Hukuk'tan mezun olmuş,⁷³ Selanik Hukuk Mektebinde muallim olarak çalışmış, dava vekilliği yapmıştır. Hukuka giriş, devletler hukuku, ceza muhakemesi hukuku ve ticaret hukuku dersleri vermiştir. Verdiği derslerle ilgili ders notlarından oluşan Mebahis-i Hukuk-ı Ticaretten İflas, Hukuk-ı Ticaret-i Berriye, Usul-i Muhakemat-ı Cezaiye Notları ve Usul-i Cezaiye Şerhi gibi eserleri vardır.⁷⁴ 1930 yılında Atatürk'ün Darülfünunun ziyareti sırasında Ali Kemal Elbir'in Deniz Hukuku dersine girdiği bilgisi vardır.⁷⁵ Deniz hukuku ile ilgilendiği yazdığı bir mektuptan da anlaşılmaktadır. Kendisi tarafından deniz kazaları sebebiyle gerçekleşen ölüm ve yaralanmalar hakkında baş müddeiumumiye yazılan bir mektup Ceride-i Adliye dergisinde yayınlanmıştır.⁷⁶

⁶⁹ Üsküdar Bidayet Mahkemesi üyeliğine atanması hakkında bkz. BOA, İ.AZN, 84/29, 13.03.1327 (1909). Beyoğlu Bidayet Mahkemesi riyasetine atanması hakkında bkz. BOA, İ.AZN, 106/16, 18.05.1330 (1912).

⁷⁰ Ömer Can Baş ve Abdullah Özçelik, "Osmanlı Son Dönem Hukuk Literatüründe Doğal Hukuk-Pozitif Hukuk Ayrımı: Mehmet Servet'in Mukaddime-i İlm-i Hukuk Adlı Eseri," *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 5, no. 2 (2022): 684.

⁷¹ Ercan Karaismailoğlu, Rıdvan Abdurrahman Demirtaş, ve İbrahim Enes Onat, "'Her Türlü Yoksulluk İçinde Tekemmüle Doğru Bir Hatve': Ceride-i Adliye, Makale Fihristi ve Yazar Dizini," *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, no. 30 (2020): 182.

⁷² Karayalçın ve Mumcu, *Türk Hukuk Bibliyografyası 1727-1928*, 180.

⁷³ Ali Kemal Elbir'in okuduğu sınıftan Ebül'ula Mardin ve Cemil Birsal'in de aralarında olduğu dokuz profesör çıkmıştır. Cemil Birsal, "Öğrenirken ve Öğretirken Beraber," içinde *Ebül'ula Mardin'e Armağan* (İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını, 1944), 23.

⁷⁴ Vahit Cemil Urhan, "Selanik Hukuk Mektebi (1907-1913)," içinde *Balkan Tarihi Araştırmaları I*, ed. B. Akyay (Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayını, 2021), 359. Karayalçın ve Mumcu, *Türk Hukuk Bibliyografyası 1727-1928*, 218-19.

⁷⁵ Feza Günergün ve Sevtap Kadioğlu, "İstanbul Üniversitesi'nin Yerleşim Tarihçesi Üzerine Notlar," *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 8, no. 1 (2006): 139.

⁷⁶ Mektup 1911 yılında Ceride-i Adliye'nin 45. sayısında 2351-2352. sayfalarda yayınlanmıştır. Karaismailoğlu, Demirtaş, ve Onat, "'Her Türlü Yoksulluk İçinde Tekemmüle Doğru Bir Hatve': Ceride-i Adliye, Makale Fihristi ve Yazar Dizini," 162.

Sadık (Beliğ), (1867-1959) Mısırlı Beliğ Efendi'nin oğludur. Mekteb-i Mülkiye'den arkadaşları ile toplanıp, ilmi ve aktüel sohbetler yapmışlardır. İstanbul'dan hukuk eğitimi için Mısır'a sonra İsviçre'ye gitmiştir.⁷⁷ 1895'te Cenevre Hukuk Mektebi'nden mezun olmuş, İstanbul'da bir süre avukatlık yapmıştır.⁷⁸ Hariciye Nezareti'nde hukuk müşaviri olarak çalışmış, önce Batavya'ya⁷⁹ sonra Taygan'a⁸⁰ başşehbender olarak gitmiştir. Mekteb-i Mülkiye'de 1909 yılında müfredata giren "Mebadi-i İlm-i Hukuk" dersini vermiştir.⁸¹ 1959 yılında tedavi için gittiği Cenevre'de vefat etmiştir.

Lütfi Fikri (1872-1934) 1890 yılında Mekteb-i Mülkiye'den mezun olduktan sonra Paris Hukuk Fakültesi'nde eğitim görmüştür. Siyasi sebeplerle hapis cezası almış, sonrasında birkaç kamu hizmetinde çalışmıştır. Kaçtığı yurt dışından II. Meşrutiyet'in ilanı sonrası dönmüş, ilk mecliste mebus olarak görev yapmıştır. 1908 yılında Mekteb-i Mülkiye hukuka giriş dersi muallimliğine atanmıştır.⁸² 1909 yılında Mülkiye Mektebi'nde ceza hukuku dersleri vermiştir, bu dönemde Hukuk-ı Ceza adlı eserini yazmıştır. Muhalif tutumu sebebiyle iki kez İstiklal mahkemelerinde yargılanmıştır. 1920-1928 yılları arasında İstanbul Barosu başkanlığı yapmıştır.⁸³ Avukatlık mesleği ve baro hakkında makaleleri vardır.

⁷⁷ Şemsettin Şeker, *On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri* (İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013), 60.

⁷⁸ Zübeyir Tetik, "Osmanlı Devleti'nin Batavya Başşehbenderleri ve Faaliyetleri (1883-1908)," *Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi* (Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2019), 89-90.

⁷⁹ Alaeddin Tekin ve Alwi Alatas, "Singapur ve Batavya'da Osmanlı Tebaası: Hadramiler," içinde *Osmanlı- Güneydoğu Asya İlişkileri Üzerine Araştırmalar*, ed. İsmail Hakkı Göksoy ve İsmail Hakkı Kadı (Ankara: YTB Yayınları, 2024), 182. Diren Çakılcı, "Ottoman Consulate General in Batavia: Establishment, Consul General Ali Galib Bey and His Report," *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi* 8, no. 28 (2017): 35.

⁸⁰ Müslimen Abacı, "II. Abdülhamid Döneminde Karadeniz Bölgesindeki Şehbenderliklerin İstihbarat Faaliyetleri" (İstanbul Üniversitesi, 2019), 116.

⁸¹ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 330-32.

⁸² BOA, MF.MKT, 1084/18, 11.11.1326 (1908).

⁸³ Gövsa, *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*, 230. Ali Birinci, "Lutfi Fikri," içinde *TDV İslam Ansiklopedisi*. (Ankara: TDV Yayınları, 2003), 233-34. Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 3/452.

Hukuk-ı Düvel, Muamelat-ı Düvel gibi devletler hukuku alanında ve cemiyetlerle⁸⁴ ilgili eserler vermiştir.

Zeki adıyla bulunduğu kütüphanede kaydedilen eserin her üç bölümünün sonunda Zeki imzası atılmıştır. Kim olduğunu kesin olarak tespit edemediğimiz yazarın Mekteb-i Mülkiye 1910 mezunu Zeki Mesut Alsan olma ihtimali vardır. Zeki Mesut Bey 1945 yılındaki daimi ataması öncesi 1913, 1918, 1922 yıllarında devletler hukuku dersleri için görevlendirilmiştir.⁸⁵ Ancak hiçbir kaynakta hukuka giriş dersine girdiğine ve kitabı yazdığına dair bilgiye rastlanmamıştır. Bibliyografyalarda Zeki isimli yazarlardan da bilgilerini uyumlu gördüğümüz kimse olmamıştır.

B. Osmanlı Hukuk Literatüründe Hukuka Giriş Eserlerinin İçerikleri

Hukuka giriş eserleri günümüzde felsefi yaklaşım, özetleme yaklaşımı ve hukukun tanıtımı yaklaşımı şeklinde üç temel yaklaşımla yazılmaktadır.⁸⁶ Hukuka giriş eserlerinde yazarların çalışma alanlarının ve kitabın hitap ettiği kitlenin yaklaşımları etkilediği anlaşılmaktadır. Hukuk felsefesi ve sosyolojisi alanında çalışanların genellikle felsefi yaklaşımla eserlerini kaleme aldıkları, bir heyet tarafından yazılan eserlerin genellikle özetleme yaklaşımını sergilediği eserlerde görülmektedir. Osmanlı dönemine ait hukuka giriş eserlerinde çalışma alanlarının kitaplara çok fazla etki etmediği söylenebilir.

Türkçenin ilk hukuka giriş kitabı⁸⁷ olarak nitelenen Münif Paşa'nın eserinin Belçikalı Mösyö Namur'dan iktibasla hazırlandığı bilinmektedir. Hatta kitabın pek çok kütüphane kataloğunda M. Namur adına kayıtlı olduğu görülmektedir. Münif Paşa'nın kitabında kaynak eserin sistematüğünü takip ettiği, yer yer farklı çeviri teknikleri kullandığı, yorumlarını kattığı ve farklılaştırdığı kısımlar olduğu

⁸⁴ Karayalçın ve Mumcu, *Türk Hukuk Bibliyografyası 1727-1928*, 198, 266.

⁸⁵ Çankaya, *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*, 1/845-846.

⁸⁶ Gözler, *Hukuka Giriş*, 1-9. Avcı, Aykanat, ve Ülker, *Hukuk Başlangıcı ve Metodolojisi*, 23-25.

⁸⁷ Münif Paşa, *Medhal-i İlm-i Hukuk Türkçenin İlk Hukuka Giriş Kitabı*.

anlaşılmaktadır.⁸⁸ 1299/1882 yılında basılan kitap 236 sayfadır. Mekteb-i Hukuk'ta hukuka giriş ile hukuk felsefesi dersi bir ders olarak "Medhal-i İlm-i Hukuk ve Hukuk-ı Tabiiye" şeklinde ders programında yer almıştır.⁸⁹ Hukuka giriş ile felsefe dersinin birlikte anılmaları Yörük tarafından dersi Münif Paşa'nın vermesi ile ilişkilendirilmiştir.⁹⁰ Öğrencilerinden Mehmed Nazım, kendisini filozof olarak nitelmiş ve dersinin felsefe kısmına dahil olabileceğini ifade etmiştir.⁹¹ Hikmet-i Hukuk ve Telhis-i Hikmet-i Hukuk eserlerinin sahibi Münif Paşa hukuk felsefesi alanında çalışmaları olan ve bu alanda tanınan bir kişidir. Mekteb-i Hukuk'taki hukuk felsefesi derslerini yürütmüştür. Medhal-i ilm-i hukuk kitabı üç bölümden oluşmuştur. Birinci bölümde hukuk kavramı, teamül hukuku ve yazılı hukuk başlıkları incelenmiştir. İkinci bölüm hukukun kısımlarına ilişkindir. Kaynak ve konu itibarıyla hukukun kısımları, doğal hukuk ve pozitif hukuk, hukuk-ı siyasiye, hukuk-ı şahsiye, hukuk-ı cezaiye ve hukuk-ı düvel konularına yer verilmiştir. Son bölümde hukuk tarihi ele alınmış; İlk Çağ'da, Batı Roma İmparatorluğu'nun çöküşü sonrası, feodalite döneminde hukuk incelenmiştir. Hukukun yazılı hale gelmesi, kanunlaştırma, kanonik hukuk ve Fransa krallarının ferman ve buyrukları ile kitap sona ermektedir. Münif Paşa, hukuk felsefesi alanında eğitim ve eserler veren bir hoca olmasına karşın hukuka giriş kitabında felsefi bir yaklaşım ağır basmamıştır. Gerek birinci bölümdeki örf ve adet ile yazılı hukuk değerlendirmeleri, gerekse ikinci bölümdeki tabii hukuk kısmı kitabın genel hacmi ile orantılıdır. Münif Paşa'nın örf ve adetleri ilerleme önünde engel, kanunları ise ilerlemenin aracı olarak gördüğü düşüncesini temel alan bir değerlendirme yapılmıştır.⁹² Münif Paşa'nın doğal hukuk anlayışını değerlendiren bir çalışmada Medhal-i İlm-i Hukuk eserine birkaç atıf yapılmış, daha çok hukuk

⁸⁸ Kaynak eserle geniş bir karşılaştırma için bkz. Yörük, "Hukukun Cümle Kapısı: İlk Hukuka Giriş Kitabımızın Hikayesi," 34-51.

⁸⁹ BOA, Y. MTV, 3/69, 16.02.1297 (1880).

⁹⁰ Yörük, Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900), 71.

⁹¹ Mehmed Nazım, *Mekteb-i Hukuk Günlerim*, ed. & çev. Ali Adem Yörük (Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012), 37.

⁹² Mücahide Engin, "Medhal-i İlm-i Hukuk Işığında Örf ve Kanun," içinde *Son Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi*, ed. Hamdi Çilingir ve Hüseyin Önal (İstanbul: İLEM Yayınları, 2021), 240-43.

felsefesi eserleri temel alınmıştır.⁹³ Münif Paşa eseri hukuk felsefesine boğmamış; ancak temel düşüncelerini özet olarak yansıtmıştır.

Hüseyin Galib Bey'e ait *Mebadi-i İlm-i Hukuk* adlı eserin ilk baskısı 1307, ikinci baskısı 1312 yılında yapılmıştır. Esas aldığımız ikinci bası 296 sayfadır. Kitap adliye memuriyeti ve dava vekaleti sınavlarına hazırlanmak ve kanun bilgisi kazanmak isteyenler için çıkarılmıştır.⁹⁴ Hüseyin Galib'in kamus çalışmalarıyla tanındığı görülmektedir. Müstakil lügat çalışmalarının dışında hukuka giriş eserinin ikinci baskısında lügatçeye yer vermiştir. Bu lügatçenin hukuk eğitimi için gerekli olan Arapça ve Farsça kelimeleri açıklamak amacıyla eklendiği belirtilmiştir.⁹⁵ Kitap 242. sayfaya kadar soru- cevap yöntemiyle yazılmıştır. Kitapta hukuk yargılaması, ceza yargılaması, Kara Ticareti Kanunu, Deniz Ticareti Kanunu, icra, mukavelat muharrirleri, tahkim, vasiyet, tütün ekmek isteyenler, Damga Nizamnamesi, Belediye Kanunu, belediye varidatı, vakıf, ilm-i ferâiz gibi konu başlıkları ele alınmıştır. Hukuk ilmini, bölümlerini, kanunları, hukuk tarihini anlatan bölümler yoktur. Sistemsiz ve dağınık görünen kitap bir hukuka giriş kitabından çok uygulayıcılara yönelik bir rehber kitap görünümündedir. Hüseyin Galib'in ilk baskının yapıldığı 1889 yılında kitabın basılmasına yönelik başvurusu, kitap basılmaya ve istifadeye layık görülmediği için reddedilmiştir.⁹⁶

Hokoçyan Efendi'nin ilm-i hukuk ders kitabının Mekteb-i Mülkiye'de ders kitabı olarak okutulmak üzere yazıldığı ve tercüme edildiği belirtilmiştir. Kitabın yayın yılı bir çalışmada 1301/1885 yılı olarak verilmiştir.⁹⁷ Ancak ulaştığımız kitabın yayım yılı 1310 yılıdır ve 79 sayfadır. Tercüme edildiği bilgisi şüphelidir. Hokoçyan'ın kitabında Fransızca kaynaklara sıkça atıf yapılması ve kavramların

⁹³ Ahmet Umut Hacıfevzioğlu ve Göknur Akçadağ, "Bir Osmanlı Devlet Adamının Perspektifinden İnsan Hakları: Münif Paşa'nın Doğal Hukuk Yaklaşımı," *DTCF Dergisi* 62, no. 2 (2022): 853-54.

⁹⁴ Hüseyin Galib, *Mebadi-i İlm-i Hukuk*, 2.

⁹⁵ Hüseyin Galib, 5-7.

⁹⁶ BOA, MF.MKT, 106/44, 16.06.1306 (1889). BOA, ŞD, 2547/11, 08.01.1307 (1889).

⁹⁷ Zafer Toprak, "Mülkiye Mektebi ve Türkiye'de Sosyal ve Beşeri Bilimlerin Gelişimi," içinde *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye* (Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 2021), 11.

Fransızca karşılıklarına yer verilmesi dikkat çekicidir.⁹⁸ Ayrıca kitabın başında yedi Fransızca hukuka giriş kitabını kaynak olarak saymıştır. Hakoçyan hukuk ilminin hukukun kaynakları, bölümleri ve tarihi olmak üzere üç kısımdan oluştuğunu ifade etmiştir.⁹⁹ Hukukun tarifi, gayesi ve şeraiti, örf ve adetler, kanun kavramı, yorumu, tatbiki ve ilgası, hukukun bölümleri ve usul-i muhakeme konularını kitabında ele almıştır. Kitap çok kapsamlı olmasa da hukuka giriş konularının dışına çıkılmamıştır. Yazarın müstakil bir esere sahip olduğu usul-i muhakeme konusu 70. sayfada başlamış, konu dağılımında dengesizlik yaratılmamıştır.

Mehmed Tefvik Bey'in yazma olarak Süleymaniye Kütüphanesi'nde bulunan "Mukaddime-i İlm-i Hukuk" adlı eseri 97 sayfadır.¹⁰⁰ Kitapta yayın yılı yoktur; ancak Mehmed Tefvik Bey'in 1900 yılında hukuka giriş dersi vermek üzere Mekteb-i Hukuk'a görevlendirildiği bilinmektedir.¹⁰¹ Kitabın beş ana bölümden oluştuğu söylenebilir. Sırasıyla ilm-i hukuk, genel hukuk tarihi, kanunların uygulanması ve adetlerin yazılı hale getirilmesi, Osmanlı kanunları ve hukuk alimleri hakkında bilgiler verilmiştir. İlm-i hukukun tanımı, amacı, kısımları kitabın en geniş bölümüdür. 42. sayfada genel hukuk tarihi kısmı başlamaktadır. Birkaç sayfa sonra kanun ve nizamların uygulanması ile adetlerin yazılı hale gelmesi anlatılmıştır. Osmanlı kanunları kısmı 83. sayfada, tabakat-ı fukaha 86. sayfada başlamaktadır. Hukukun genel teorisi yaklaşımına yakın, dönemin iyi eserlerinden biridir.

İbrahim Hakkı Paşa, hukuka giriş dersini müstakil bir ders olarak değil, devletler ve idare hukuku dersine giriş mahiyetinde anlatmıştır.¹⁰² Bu sebeple olsa

⁹⁸ Resul Babaoğlu, "Türkiye'de Modern Hukuk Eğitiminin Kurumsallaşmasında Mekteb-i Mülkiyenin Rolü," içinde *Türk Hukuk Tarihi Sempozyumu 2021* (Ankara: Türkiye Adalet Akademisi, 2023), 721.

⁹⁹ Hakoçyan Efendi Hazretleri, *Medhal-i İlm-i Hukuk*. (İstanbul: Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Litoğrafya Destgahı, 1310), 3.

¹⁰⁰ Esere portala üye olarak ulaşabilmek mümkündür. Tefvik, *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*. erişim tarihi, Kasım 12, 2024. <https://portal.yek.gov.tr/works/detail/286055>.

¹⁰¹ Çankaya, Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler, 3/37.

¹⁰² Yörük, Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900), 92.

gerek 1319/1902 yılında basılan eseri 56 sayfadır. İçerik olarak da incelediğimiz eserler arasında kapsamı en dar olandır. Kitapta ilimlerin tasnifi, ilm-i hukuk, hukuk-ı hususiye ve hukuk-ı siyasiyenin bölümleri ele alınmıştır. Kapsam geniş olmasa da özetleme yaklaşımı ile öğrencilere yönelik, çok sayıda konu başlığının kısaca ele alındığı bir eserdir.

Mehmed Servet'in *Mukaddime-i İlm-i Hukuk* adlı eseri 1325 yılında ilk kez basılmış,¹⁰³ 1328 (1912) yılında ikinci baskısını yapmıştır.¹⁰⁴ Kitap 168 sayfadan oluşmuştur. İlk yedi sayfada hukuk ilmi anlatılmış, sırasıyla doğal hukuk, pozitif hukuk, kanun, örf ve adet ve toplum konuları işlenmiştir.¹⁰⁵ Mehmed Servet'in kitabındaki doğal hukuk- pozitif hukuk ayrımı hakkındaki görüşleri özel bir çalışmaya konu olmuştur. Mehmed Servet, doğadaki işleyişi doğal hukukun kaynakları arasında saymış, tabiata dikkat çekmiştir.¹⁰⁶ Servet'in kitabında en geniş yeri anayasa hukuku konuları ve temel haklar teşkil etmiştir. Hükümet, oy hakkı, Kanun-ı Esasi, eşitlik gibi konulardan sonra haklara yer verilmiştir. Bu bölüm yaklaşık 65 sayfadır.¹⁰⁷ Kitapta ceza ve ceza muhakemesi hukuku, idare hukuku, devletler hukuku, usul hukuku ve özel hukuk başlıkları ile hukukun bölümleri anlatılmıştır. Son kısımda ise kısaca kanunun düzenlenmesi, yorumu ve etkisi konuları yer almıştır. Kitabın II. Meşrutiyet'ten hemen sonra basılmış olmasının içeriğini etkilediği anlaşılmaktadır. Anayasa hukuku konuları bir hukuka giriş kitabında olması gerekenden daha geniş ele alınmıştır.

Ali Kemal Elbir'in Selanik Hukuk Mektebi'ndeki dersi için hazırladığı notlardan oluşan *Medhal-i İlm-i Hukuk* 1324 Rumi/1908 yılında basılmıştır. Selanikli Abdülkerim tarafından beyaza çekilen taş baskı kitap 276 sayfadır.¹⁰⁸ Eser sekiz sayfalık bir nutk-ı iftitahi ve 33. sayfaya kadar süren geniş bir mukaddime ile başlamaktadır. Kalan kısımda 33. sayfada hukuk ve ilm-i hukuk, 118. sayfada

¹⁰³ Mehmed Servet, *Mukaddime-i İlm-i Hukuk* (İstanbul: Cihan Matbaası, 1325).

¹⁰⁴ Mehmed Servet, *Mukaddime-i İlm-i Hukuk* (İstanbul: İkdam Matbaası, 1328).

¹⁰⁵ Mehmed Servet, *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*, 1-44.

¹⁰⁶ Baş ve Özçelik, "Osmanlı Son Dönem Hukuk Literatüründe Doğal Hukuk-Pozitif Hukuk Ayrımı: Mehmet Servet'in *Mukaddime-i İlm-i Hukuk Adlı Eseri*".

¹⁰⁷ Mehmed Servet, *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*, 45-109.

¹⁰⁸ Ali Kemal, *Medhal-i İlm-i Hukuk* (Selanik, 1908).

kanun ve 262. sayfada hukuk-ı tabiiye ana başlıkları başlamaktadır. İlm-i hukuk başlığı altında hukukun tarifi, konusu, gayesi, başlangıcı, kaynakları konuları işlenmiştir. Kanun başlığında kanunun konulması, etkinliği, etkisi, zaman ve mekan bakımından uygulanması, feshi gibi alt başlıklar yer almıştır. Hukuka girişe ilişkin derli toplu, özet bilgiler veren, dönemin iyi eserleri arasındadır.

Sadık Belîğ'in Mukaddime-i İlm-i Hukuk adlı eseri 1325 yılında basılmış, 96 sayfadan oluşan bir eserdir. Eserde hukuk ilmi, kanun kavramı, hukuk tarihi, ülkelerin hukukları ile İslam ve Osmanlı hukuku tarihi anlatılmıştır.¹⁰⁹ Mekteb-i Mülkiye'de okutulmuş olan kitap hukukun tarifi, konusu, amacı konularıyla başlamış; kanun ve hukuk tarihçesi ile sürmüştür. Kitapta hukuka giriş eserlerinde rastlanmayan bir şekilde farklı ülkelerin hukukları anlatılmıştır. Avrupa, Orta ve Güney Amerika ülkelerinden Rusya ve Japonya'ya dek çok sayıda ülkenin hukuku hakkında bilgi verilmiştir. Kitabın 40 sayfaya yakın bölümü bu bilgilerden oluşmuştur. Yazarın farklı ülkelerde şebenderlik ve diplomatik görevler yürütmüş olması kitabın içeriğini etkilemiş olabilir. Son birkaç sayfa İslam ve Osmanlı hukuku tarihçesidir.

Lütfi Fikri'nin 1327 yılında yayımlanmış, 112 sayfalık Mebadi-i İlm-i Hukuk başlıklı eserinde hukukçuluk mesleğinin tarihi, vicdan, sosyal ilimler, ilerleme, eşitlik yokluğu, hukuk ve ahlak, hakimiyet-i milliye gibi konular ele alınmıştır. Anayasa hukuku, idare hukuku, ceza hukuku ve medeni hukuk gibi dallar anlatılarak kitap tamamlanmıştır.¹¹⁰ Lütfi Fikri'nin felsefi yaklaşıma yaklaşan bir kitap yazdığı söylenebilir. Toplum, ahlak, vicdan, eşitlik gibi konu başlıkları üzerinde özellikle durmuştur. Hayatına da yansıyan, sorgulayıcı, muhalif tavrını kitabında görmek mümkündür.

Zeki adıyla kaydedilen ve yayın tarihi bulunmayan rika hatlı Medhal-i İlm-i Hukuk kitabı 128 sayfadır. Kitap ilm-i hukukun tarifi, ilm-i hukukun taksimi ve ilm-i hukukun tarihi şeklinde üç bölüme ayrılmıştır. Birinci bölüm 32 sayfadır ve ilm-i hukuka ilişkin bilgilerden sonra kanun kavramı, teklifi, ilanı, nüfuzu, tatbiki, ilgası gibi çeşitli yönleriyle ele alınmıştır. İkinci bölüm 78 sayfa olup kitabın en geniş bölümüdür. Hukukun çeşitli kısımları, Kanun-ı Esasi ve kuvvetler, hukukun

¹⁰⁹ Sadık Belîğ, *Mukaddime-i İlm-i Hukuk* (Metin Matbaası, 1325).

¹¹⁰ Lütfi Fikri, *Mebadi-i İlm-i Hukuk* (İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1327).

dalları, mahkemeler, hukuk meslekleri, bazı temel haklar bu bölümde anlatılmıştır. 28 sayfalık son bölümde hukukun tarihi kısaca yer almıştır.

Musa Kazım Efendi, Mekteb-i Hukuk hakkındaki raporunda¹¹¹ mukaddime-i ilm-i hukuk dersinin hukuk ilminin tarifi ve sınıflandırması, ilimler içindeki yeri, tarihi ile başlangıç bilgilerinden oluştuğunu ifade etmiştir. Osmanlı dönemindeki hukuka giriş eserleri genellikle ders notlarından oluşan, çok hacimli olmayan eserlerdir. Bu sebeple içerikleri günümüz eserlerine göre daha zayıftır.¹¹² Eserlerde hukuk ilminin tarifi, konusu, gayesi, hukukun bölümleri, kanun kavramı, hukuk tarihi gibi konular genellikle yer almıştır. Hüseyin Galib farklı alanlara ilişkin spesifik konulara daha çok yer ayırmasıyla, Sadık Beliş farklı milletlerin hukuklarını kapsamlı olarak ele almasıyla ve Lütfi Fikri hukukun felsefi ve sosyolojik yönüne ağırlık vermesiyle diğer kaynaklardan ayrılmışlardır. Osmanlı hukuka giriş kitaplarının başında yer alan ilimlerin tasnifi konusu ile hukukun tarihçesi ve hukukçu biyografileri günümüz kitaplarının içeriklerinde genellikle yer almayan konulardır.

SONUÇ

Osmanlı Hukuk Mektebinde hukuka giriş dersi müfredattan çıkarıldığı birkaç yıl dışında programda yer almış bir derstir. Hukuk Mektebi programına yaklaştırıldıktan sonra Mekteb-i Kudat programında da yer almıştır. Hukuk okulları dışında Mekteb-i Mülkiye hukuka giriş dersinin okutulduğu ve mezunları ile muallimlerinin alana katkı yaptığı bir okul olmuştur.

Hukuka giriş dersi günümüzde olduğu gibi farklı hukuk alanlarına mensup muallimler tarafından okutulmuştur. Kamu hukuku alanından muallimlerin

¹¹¹ BOA, Y.PRK.MF, 5/24, 10.08.1325 (1907).

¹¹² Güncel kaynaklarda genel olarak hukuk kavramı, sosyal düzen kuralları, hukukun kaynakları, hukukun dalları, hukukun uygulanması, yorum, yaptırım, hak ve sorumluluk, yargı örgütü gibi konular işlenmektedir. Necip Bilge, *Hukuk Başlangıcı* (Ankara: Turhan Kitabevi, 1986). Şeref Gözübüyük, *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları* (Ankara: Turhan Kitabevi, 1993). Adnan Güriz, *Hukuk Başlangıcı* (Ankara: Siyasal Kitabevi, 2019). Aydın Aybay, Rona Aybay ve Ali Pehlivan, *Hukuka Giriş* (İstanbul: Der Yayınları, 2021). Ender Ethem Atay, *Hukuk Başlangıcı* (Ankara: Gazi Kitabevi, 2020). Refik M. Korkusuz ve Halit M. Korkusuz, *Hukuk Başlangıcı* (İstanbul: Beta Yayıncılık, 2016). Haluk Hadi Sümer, *Hukuka Giriş* (Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2017). Gözler, *Hukuka Giriş*. Avcı, Aykanat, ve Ülker, *Hukuk Başlangıcı ve Metodolojisi*.

genellikle atandığı dersin özellikle devletler hukuku muallimleri tarafından anlatıldığı tespit edilmiştir. Ancak muallimlerin alanlarına ağırlık vermeden dersi yürüttükleri, oluşan ders notlarından anlaşılmaktadır.

Hukuka giriş kitapları muallimlerin Mekteb-i Hukuk ve Mekteb-i Mülkiye'de anlattıkları hukuka giriş derslerinin notlarından oluşmuştur. Bazı kitaplar notları temize çeken öğrenciler tarafından hazırlanmıştır. İlki 1882 yılında basılan kitapların yayımı II. Meşrutiyet sonrasında devam etmiştir. Ders notlarında özellikle Fransızca kaynaklardan yoğun olarak yararlandığı, bazı eserlerde kavramların Fransızca karşılıklarına yer verildiği görülmektedir.

Biri haricinde tümü üniversitelerde ders veren hukuka giriş kitabı yazarlarının, muallimlik dışında sadrazamlık, nazırlık, elçilik, kadılık, dava vekilliği gibi farklı görevler yaptıkları görülmektedir. Bu yönüyle günümüz akademisyenlerine göre uygulamanın daha çok içinde oldukları söylenebilir.

İçerik olarak hukuka giriş kitapları ilimlerin tasnifinden, hukuk kavramından, hukukun tarifi, konusu, amacı ve ilkelerinden, kanunların konulması, uygulanması, yorumlanması ve ilgasından, hukukun dallarından ve hukukun tarihinden oluşmuştur. Bazı kitaplarda yargı örgütü ve mensupları, hukukçu biyografileri, farklı ülkelerin hukuk sistemleri gibi başlıklara yer verilmiştir. İçerikler günümüz kaynaklarına göre daha zayıf olsa da hukuk ilmini tanıttıkları şekilde, konu başlıklarının kısaca işlendiği özet şeklinde eserler ortaya çıkmıştır.

Hakem Değerlendirmesi: Çift kör hakem.

Finansal Destek: Yazar bu çalışma için finansal destek alıp almadığını belirtmemiştir.

Çıkar Çatışması: Yazar çıkar çatışması olmadığını belirtmiştir.

Etik Kurul Onayı: Yazar etik kurul onayının gerekip gerekmediğini belirtmemiştir.

Peer Review: Double peer-reviewed.

Financial Support: The author has not specified whether financial support was received for this study

Conflict of Interest: The author declares that there is no conflict of interest

Ethics Committee Approval: The author has not specified whether ethics committee approval was required.

KAYNAKÇA

- Abacı, Müslimen. "II. Abdülhamid Döneminde Karadeniz Bölgesindeki Şebenderliklerin İstihbarat Faaliyetleri." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: İstanbul Üniversitesi, 2019.
- Abidin Nesimi. *Yılların İçinden*. İstanbul: Gözlem Yayınları, 1977.
- Akiba, Jun. "Muallimhane-i Nüvvab'dan Mekteb-i Kuzat'a Osmanlı Kadı Okulunun Yarım Yüzyıllık Serüveni." İçinde *Sahn-ı Semân'dan Dârülfünûn'a XIX. Yüzyıl*, editör Ahmet Hamdi Furat, 13–29. Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2021.
- Akyıldız, Ali. "Mekteb-i Mülkiyye." İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, EK-2:238–40. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Ali Fuat. "Münif Paşa." *Türk Tarih Encümeni Mecmuası* 1, no. 4 (1930): 1–16.
- Ali Kemal. *Medhal-i İlm-i Hukuk*. Selanik, 1908.
- Aral, Vecdi. *Hukuk ve Hukuk Bilimi Üzerine*. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2021.
- Arıttürk, Ramazan. "Tarihte Hukuk Eğitimi." *İstanbul Medeniyet Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 5, no. 8 (2020): 43–78.
- Atay, Ender Ethem. *Hukuk Başlangıcı*. Ankara: Gazi Kitabevi, 2020.
- Avcı, Mustafa, Mehmet Aykanat, ve İbrahim Ülker. *Hukuk Başlangıcı ve Metodolojisi*. Ankara: Adalet Yayınevi, 2023.
- Aybay, Aydın, Rona Aybay, ve Ali Pehlivan. *Hukuka Giriş*. İstanbul: Der Yayınları, 2021.
- Babaoğlu, Resul. "Türkiye'de Modern Hukuk Eğitiminin Kurumsallaşmasında Mekteb-i Mülkiyenin Rolü." İçinde *Türk Hukuk Tarihi Sempozyumu 2021*. Ankara: Türkiye Adalet Akademisi, 2023.
- Baş, Ömer Can, ve Abdullah Özçelik. "Osmanlı Son Dönem Hukuk Literatüründe Doğal Hukuk-Pozitif Hukuk Ayrımı: Mehmet Servet'in Mukaddime-i İlm-i Hukuk Adlı Eseri." *Necmettin Erbakan Üniversitesi Hukuk Fakültesi Dergisi* 5, no. 2 (2022): 675–92.
- Bilge, Necip. *Hukuk Başlangıcı*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1986.
- Bilsel, Cemil. *İstanbul Üniversitesi Tarihi*. İstanbul: Kenan Matbaası, 1943.
- Bilsel, Cemil. "Öğrenirken ve Öğretirken Beraber." İçinde *Ebül'ula Mardin'e*

- Armağan*, 23–107. İstanbul: İstanbul Üniversitesi Yayını, 1944.
- Birinci, Ali. "Lutfi Fikri." İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 27:233–34. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- BOA, BEO, 60/4446, 07.02.1310 (1892).
- BOA, DH.İ.UM, 5/1, 30.09.1336 (1918).
- BOA, İ.AZN, 106/16, 18.05.1330 (1912).
- BOA, İ.AZN, 84/29, 13.03.1327 (1909).
- BOA, MF.MKT, 106/44, 16.06.1306 (1889).
- BOA, MF.MKT, 1081/21, 15.10.1326 (1908).
- BOA, MF.MKT, 1084/18, 11.11.1326 (1908).
- BOA, MF.MKT, 79/58, 18.04.1300 (1883).
- BOA, ŞD, 225/13, 14.10.1327 (1909).
- BOA, ŞD, 2547/11, 08.01.1307 (1889).
- BOA, Y. MTV, 3/69, 16.02.1297 (1880).
- BOA, Y.A.RES, 60/18, 02.02.1310 (1892).
- BOA, Y.MTV, 3/69, 02.05.1297 (1880).
- BOA, Y.PRK.MF, 1/17, 29.02.1299 (1882).
- BOA, Y.PRK.MF, 2/82, 29.12.1310 (1893).
- BOA, Y.PRK.MF, 5/24, 10.08.1325 (1907).
- Bursalı Mehmet Tahir. *Osmanlı Müellifleri*. İstanbul: Meral Yayınevi, 1972.
- Çakılcı, Diren. "Bir Hukuk Mektebi: Medresetü'l-Kuzat." *Mediterranean Journal of Humanities* 3, no. 1 (2013): 89–110.
- Çakılcı, Diren. "Ottoman Consulate General in Batavia: Establishment, Consul General Ali Galib Bey and His Report." *Uluslararası Avrasya Sosyal Bilimler Dergisi* 8, no. 28 (2017): 26–44.
- Çankaya, Ali. *Yeni Mülkiye Tarihi ve Mülkiyeliler*. Ankara: Mars Matbaası, 1968.
- Cihan, Ahmet. *Osmanlı'da Eğitim*. İstanbul: 3F Yayınevi, 2007.
- Demirtaş, Rıdvan Abdurrahman (Haz.). "Cemil Bilsel'in Kaleminden Mekteb-i Hukuk'a ve Programlarına Bir Nazar." *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, no. 23 (2017): 81–88.

- Deveci Bozkuş, Yıldız. *XIX. Yüzyılda Osmanlı İmparatorluğu'nda Ermeni Entelektüeller*. Nobel Yayınevi, 2020.
- Devellioğlu, Ferit. *Osmanlıca Türkçe Ansiklopedik Lúgat*. Ankara: Aydın Yayınevi, 1990.
- Doğan, İsmail. "Münif Mehmed Paşa." İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 32:9–12. İstanbul: TDV Yayınları, 2006.
- Dördüncü, Muharrem. "Sadrazam İbrahim Hakkı Paşa'nın Hayatı ve Avrupa Seyahati." *Afyon Kocatepe Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 17, no. 1 (2015): 79–97.
- Duran, Recep. "Mehmet Tahir Münif Paşa, Hayatı, Felsefesi." *Erdem* 2, no. 6 (1986): 801–50.
- Düstur, 1/3, Ve Küşad Olunmuş Olan Hukuk Mektebinin Nizamat-ı Dahiliyesidir, 1876.
- Düstur, 2/6, Medresetü'l Kudat Nizamnamesi, 03.01.1914.
- Ekinci, Ekrem Buğra. "Konya Hukuk Mektebi ve Osmanlılarda Hukuk Öğrenimi." *Tarih ve Medeniyet*, no. 58 (1999): 50–52.
- Engin, Mücahide. "Medhal-i İlm-i Hukuk Işığında Örf ve Kanun." İçinde *Son Dönem Osmanlı Hukuk Düşüncesi*, editör Hamdi Çilingir ve Hüseyin Önal, 233–50. İstanbul: İLEM Yayınları, 2021.
- Ergin, Osman Nuri. *Maarif Tarihi*. İstanbul: Eser Kültür Yayınları, 1977.
- Galitekin, A. Nezih, ed. *İlmiyye Salnamesi*. İstanbul: İşaret Yayınları, 1998.
- Gedikli, Fethi. "İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Ne Zaman Kuruldu." *İstanbul Üniversitesi Hukuk Fakültesi Mecmuası* 69, no. 1–2 (2011): 91–104.
- Gövsa, İbrahim Alaettin. *Türk Meşhurları Ansiklopedisi*. Yedigün Neşriyatı, 1946.
- Gözler, Kemal. *Hukuka Giriş*. Bursa: Ekin Yayınları, 2018.
- Gözübüyük, Şeref. *Hukuka Giriş ve Hukukun Temel Kavramları*. Ankara: Turhan Kitabevi, 1993.
- Günergün, Feza, ve Sevtap Kadıoğlu. "İstanbul Üniversitesi'nin Yerleşim Tarihçesi Üzerine Notlar." *Osmanlı Bilimi Araştırmaları* 8, no. 1 (2006): 135–63.
- Güriz, Adnan. *Hukuk Başlangıcı*. Ankara: Siyasal Kitabevi, 2019.
- Hacıfevzioğlu, Ahmet Umut, ve Göknur Akçadağ. "Bir Osmanlı Devlet Adamının

- Perspektifinden İnsan Hakları: Münif Paşa'nın Doğal Hukuk Yaklaşımı." *DTCF Dergisi* 62, no. 2 (2022): 842–75.
- Hokoçyan Efendi Hazretleri. *Medhal-i İlm-i Hukuk*. Mekteb-i Mülkiye-i Şahane Litoğrafya Destgahı, 1310.
- Hüseyin Galib. *Mebadi-i İlm-i Hukuk*. İstanbul: İkdam Matbaası, 1312.
- İbrahim Hakkı. *Hukuk İlmine Giriş Mukaddime-i İlm-i Hukuk*. Çeviren Ömer Can Baş ve Abdullah Özçelik. İstanbul: DBY Yayınları, 2021.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Darülfünun." İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 8:521–25. İstanbul: TDV Yayınları, 1993.
- İhsanoğlu, Ekmeleddin. "Darülfünun Tarihçesine Giriş (II) Üçüncü Teşebbüs: Darülfünun-ı Sultani." *Bellekten* 57, no. 218 (1993): 201–40.
- İnceoğlu, F. Samime. "Münif Paşa: İntişar-ı Ulum u Maarife Adanmış Bir Ömür." *Türkiye Araştırmaları Literatür Dergisi* 6, no. 12 (2008): 629–52.
- İpşirli, Mehmet. "Medresetü'l-Kudat." İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 28:343–44. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Karaismailoğlu, Ercan, Rıdvan Abdurrahman Demirtaş, ve İbrahim Enes Onat. "Her Türü Yoksulluk İçinde Tekemmüle Doğru Bir Hatve': Ceride-i Adliye, Makale Fihristi ve Yazar Dizini." *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, no. 30 (2020): 137–216.
- Karayağın, Yaşar, ve Ahmet Mumcu. *Türk Hukuk Bibliyografyası 1727-1928*. Ankara: Ankara Üniversitesi Banka ve Ticaret Hukuku Araştırma Enstitüsü, 1972.
- Kırmızı, Abdulhamit. "European Educational Backgrounds of Armenian Officials in the Ottoman Empire." İçinde *Middle Eastern Christians and Europe: Diasporas - Relations - Entangled Histories*, 59–77. Wien: Lit, 2018.
- Korkusuz, Refik M., ve Halit M. Korkusuz. *Hukuk Başlangıcı*. İstanbul: Beta Yayıncılık, 2016.
- Kurşun, Zekeriya. "İbrahim Hakkı Paşa." İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 21:311–14. İstanbul: TDV Yayınları, 2000.
- Kutluer, İlhan. "Mebde." İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 28:210–11. Ankara: TDV Yayınları, 2003.
- Lütfi Fikri. *Mebadi-i İlm-i Hukuk*. İstanbul: Matbaa-i Ahmed İhsan, 1327.

- Mehmed Nazım. *Mekteb-i Hukuk Günlerim*. Düzenleyen ve çeviren Ali Adem Yörük. Ankara: Türk Tarih Kurumu Basımevi, 2012.
- Mehmed Servet. *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*. İstanbul: İkdam Matbaası, 1328.
- Muallim Naci. *Lugat-ı Naci*. İstanbul: Kirkor Faik, 1308.
- Münif Paşa. *Medhal-i İlm-i Hukuk Türkçenin İlk Hukuka Giriş Kitabı*. Düzenleyen ve çeviren Furkan Şahan. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023.
- Önder, Mehmet. *Konya Maarif Tarihi*. Konya: Ülkü Basımevi, 1952.
- Pakalın, Mehmet Zeki. *Sicill-i Osmani Zeyli*. Ankara: Türk Tarih Kurumu, 2008.
- Redhouse, James William. *Türkçe İngilizce Lugat Kitabı*. Londra: Vayman Efendi Matbaası, 1890.
- Sadık Belig. *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*. Metin Matbaası, 1325.
- Şeker, Şemsettin. *On Dokuzuncu Asır İstanbul'unda İlim, Kültür ve Sanat Meclisleri*. İstanbul: Zeytinburnu Belediyesi Kültür Yayınları, 2013.
- Şemseddin Sami. *Kamus-ı Türki*. İstanbul: İkdam Matbaası, 1317.
- Servet, Mehmed. *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*. İstanbul: Cihan Matbaası, 1325.
- Şişman, Adnan. "Galatasaray Mekteb-i Sultanisi." İçinde *TDV İslam Ansiklopedisi*, 13:323–26. İstanbul: TDV Yayınları, 1996.
- Sümer, Haluk Hadi. *Hukuka Giriş*. Ankara: Seçkin Yayıncılık, 2017.
- Takvim-i Vekayi, 2 Şubat 1870, Sayı 1184.
- Takvim-i Vekayi, 31 Ekim 1909, Sayı 367.
- Tan, Nail. "19. Yüzyılda İstanbul'da Osmanlı Devlet ve Kültür Hayatında Önemli Hizmetleri Görülen Bazı Bosna Hersekliler." *BAL-TAM Türklük Bilgisi*, no. 23 (2015): 117–30.
- Tekin, Alaeddin, ve Alwi Alatas. "Singapur ve Batavya'da Osmanlı Tebaası: Hadramiler." İçinde *Osmanlı- Güneydoğu Asya İlişkileri Üzerine Araştırmalar*, editör İsmail Hakkı Göksoy ve İsmail Hakkı Kadı, 171–206. Ankara: YTB Yayınları, 2024.
- Tetik, Zübeyir. "Osmanlı Devleti'nin Batavya Başşehbenderleri ve Faaliyetleri (1883-1908)." Yayımlanmamış Yüksek Lisans Tezi. Isparta: Süleyman Demirel Üniversitesi, 2019.
- Tevfik. *Mukaddime-i İlm-i Hukuk*. Erişim Tarihi 12 Kasım 2024,

<https://portal.yek.gov.tr/works/detail/286055>.

- Toprak, Zafer. "Mülkiye Mektebi ve Türkiye'de Sosyal ve Beşeri Bilimlerin Gelişimi." İçinde *Türkiye'nin Modernleşme Süreci ve Mekteb-i Mülkiye*. Ankara: Ankara Üniversitesi Siyasal Bilgiler Fakültesi Yayını, 2021.
- TürkHzade Hafız Mehmed Ziyaeddin. *Osmanlı Hukuk Sözlüğü: Mükemmel Istılâhât-ı Kavânin Yâhut Mâlûmât-ı Kanûniye Hülâsası*. Editör Fethi Gedikli ve İbrahim Enes Onat. İstanbul: On İki Levha Yayıncılık, 2017.
- Urhan, Vahit Cemil. "Selanik Hukuk Mektebi (1907-1913)." İçinde *Balkan Tarihi Araştırmaları I*, editör B. Akyay, 349–92. Trakya Üniversitesi Balkan Araştırma Enstitüsü Yayını, 2021.
- "Ve Küşad Olunmuş Olan Hukuk Mektebinin Nizamât-ı Dahiliyesidir." İçinde *Düstur 1/3*, 1876.
- Yaman, Ahmet, ve Bahaddin Karakuş. "Osmanlının Son Döneminde Bir Hukuk Mecrası: Ravza-i Hukuk." *İstanbul Hukuk Mecmuası* 79, no. 3 (2021): 1001–27.
- Yıldız, Kemal, ve Ferda Esengün Hasekioglu. "Muallimhane-i Nüvvab'dan Medresetü'l-Kudat'a Osmanlı'nın Son Döneminde Kadı Yetiştiren Okullar." *İslam Hukuku Araştırmaları Dergisi*, no. 34 (2019): 411–42.
- Yörük, Ali Adem. "Hukukun Cümle Kapısı: İlk Hukuka Giriş Kitabımızın Hikayesi." İçinde *Medhal-i İlm-i Hukuk Türkçenin İlk Hukuka Giriş Kitabı*, 7–63. İstanbul: Vakıfbank Kültür Yayınları, 2023.
- Yörük, Ali Adem. "İlk Hukuk Lügatlerimiz (1870-1928)." *Türk Hukuk Tarihi Araştırmaları*, no. 2 (2006): 99–128.
- Yörük, Ali Adem. "Mekteb-i Hukuk'un Kuruluşu ve Faaliyetleri (1878-1900)." Yayınlanmamış Yüksek Lisans Tezi. İstanbul: Marmara Üniversitesi, 2008.
- Yurtdakal, Hakan Oğuz, ve Salih Korkmaz. "Tanzimat Dönemi Hukuk Eğitimi'nde Muallimhane-i Nüvvab Okulları Üzerine Bir İnceleme." *Uluslararası Türkoloji Araştırmaları ve İncelemeleri Dergisi* 8, no. 1 (2023): 17–30.